

بسم الله الرحمن الرحيم

موضوع

حقوق اساسی و خانواده

دانش پژوه

شفیقه عالمی بگتاش

آذرماه 1403

چکیده

خانواده واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است و توافق عقیدتی و آرمانی در تشکیل خانواده که زمینه ساز اصلی حرکت تکاملی و رشد یابنده انسان است، اصل اساسی بوده و فراهم کردن امکانات جهت نیل به این مقصود از وظایف حکومت اسلامی است. خانواده در عصر جدید شکل متفاوتی از دهه های گذشته پیدا کرده است در فرهنگ اسلامی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، کاخ شکوهمند حیات و زندگی به خانه و خانواده تعلق دارد و رشد سالم و تکامل آن زمینه ساز سلامت روانی شخصیتی و اجتماعی جامعه است. متون دینی اسلام آکنده از معارف بلندی در مورد نهاد مقدس خانواده و مسائل مربوط به آن میباشند. در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز با تأکید بر اهمیت این موضوع در اصول متعدد سعی در تکریم این نهاد اجتماعی مقدس بوده و مجلس شورای اسلامی و همچنین سایر ارگانها هم که اقدام به وضع قوانین عادی و تعیین سیاست گذاریهای عمومی می کنند سعی داشتند تا با وضع تدوین مقررات موضوعه این نهاد عالی را متعالی سازند. بدیهی است که مباحث متعددی در موضوع خانواده وجود دارد که در معارف اسلامی و حقوق اساسی جمهوری اسلامی مطرح شده و میتواند مورد بحث واقع شود. منتها آنچه که در این پژوهش به آن پرداخته میشود مربوط به جایگاه خانواده و حقوق آن در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران میباشد که در طی سه فصل نگاشته شده است.

خانواده کوچکترین و مهمترین نهاد اجتماعی و پایه هر اجتماع بزرگ تر است. خانواده در طی قرون و در جوامع گوناگون به اشکال مختلف و همگام با تحولات اجتماعی و فرهنگ و تمدن بشری تکامل یافته تا به صورت کنونی درآمده است. انسان سالم در جامعه کوچک خانواده و در سایه وحدت و محبت و ایثار رشد می کند و درس زندگی می آموزد، خانواده کانون صمیمی ترین روابط انسانی است و آنچه در این روابط مطرح است ارزشهای اخلاقی و معنوی است بی جهت نیست که همه اعضای خانواده خود را از دل و جان در برابر یکدیگر مکلف میدانند تا رفاه و سعادت همدیگر را فراهم آورند. یک خانواده سالم می تواند در دامن خود، فرزندی شایسته و پایبند به اصول اخلاقی و ارزشهای انسانی پرورش دهد، همچنان که قادر است در اثر ناآگاهی و عدم احساس مسؤولیت نسبت به تکالیف خود، فرزندی نالایق و بی کفایت تحویل جامعه دهد.

در اهمیت کانون خانواده همین بس که رسول خدا (ص) فرموده اند: «هیچ بنیادی در نزد خداوند پسندیده تر از بنیاد خانواده نیست». از آنجا که خانواده، واحد بنیادین اجتماع و کانون رشد و تعالی انسان است حقوق مربوط به آن همواره مورد توجه مصلحین و قانونگذاران بوده است. بدیهی است در قوانین مربوط به خانواده اولاً باید جایگاه خانواده لحاظ و تکریم شود و در تحکیم این نهاد مقدس باید از همه ابزار های قانونی و عرفی استفاده شود و در حل مشکلات پیش آمده احتمالی هم باید تا حد امکان از راهکارهای عرفی و عاطفی برای حل مشکلات استفاده کرد و مراجعه به قانون فقط باید در صورت نیاز و ضرورت باشد. زیرا برخورد قانون با مسائل و مشکلات غیر عاطفی و صرفاً حقوقی است. بنابراین قواعد خشک و آمرانه حقوقی، تنها زمانی میتواند در کانون مقدس خانواده حاکم شود که عشق و محبت و عواطف انسانی از آن رخت بر بسته باشد. هر چند حقوق قادر نیست تکالیف اخلاقی و احساسات عاطفی انسانها را مورد حکم قرار دهد لیکن در مواردی که بی توجهی به ارزشهای اخلاقی و رفتارهای پر خاشگرانه و ناپسند سلامت خانواده را به خطر اندازد، قانون برای حفظ استحکام خانواده افرادی را که جز به زور با هیچ منطقی تسلیم نمیشوند به پذیرش عدالت وادار می کند اگر چه قانون تنها بخشی از روابط خانوادگی را پوشش می دهد اما آشنایی اعضای خانواده نسبت به حقوق و تکالیف، خود سبب میشود هر یک از آنها با احترام به حقوق متقابل و انجام تکالیفی که بر عهده دارند از بروز بسیاری از مشکلات در درون خانواده جلوگیری کنند از طرف دیگر زوج های جوان با بهره مندی از دانش و اطلاعات مربوط به حقوق و تکالیف خود، قادر خواهند بود پاره ای از کم و کاستیهای حقوقی و قانونی را از راه گفتگو و توافق حل کرده و رضایت همسر آینده خود را نسبت به قبول شرایط معقول و منطقی جلب نمایند. بدین ترتیب با تأمین بخشی از حقوق قانونی و مشروع خود، بنیان خانواده خود را بر پایه ارزشهای اخلاقی و احترام متقابل استوار خواهند ساخت. جمهوری اسلامی ایران هم که برآمده از خواست دینی مردم بوده و قوانین آن بر پایه کتاب و سنت و عرف کهن و انسانی ایران زمین بوده به این نهاد و مسائل مربوط به آن توجه تام و تمام داشته و در قوانین و مقررات به شکل مبسوط به این مهم پرداخته است، اختصاص چندین اصل در قانون اساسی به موضوع خانواده و نیز ابلاغ سند چشم انداز و سیاست های کلی ابلاغی در حمایت از خانواده و جوانی جمعیت و همگی آنها حاکی از نگاه راهبردی جمهوری اسلامی ایران به موضوع خانواده است. هدف از این پژوهش که با روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته، ضمن مطالعه اسناد بالادستی و قوانین نظام خانواده، بررسی جایگاه خانواده و میزان توجه مقررات و سیاست گذاری ها به موضوع خانواده میباشد.

خانواده به خاطر اهمیت و جایگاه آن و به خاطر اینکه اولین پایه از پایه های زندگی اجتماعی انسان بوده و یکی از نیاز های غریزی بشر تشکیل خانواده بوده و از طرفی هم از آغاز خلقت بشری، انسان با آن مانوس بوده است لذا طبیعی هست که مطالب و گفته های بسیاری در این باب وجود داشته باشد. در کتب آسمانی که از طرف خالق هستی برای بشریت فرستاده شده نیز به طور مبسوط به مباحث مربوط به خانواده پرداخته شده و او را به مسیر درست در این راه راهنمایی کرده است. اولین نوشته ها که به صورت مجموعه منظم و مدون علمی در مورد خانواده از بشر به یادگار مانده هست مربوط به دوره یونان باستان و و ارسطو هست. ارسطو در نوشته های خود در زیر مجموعه فلسفه در باب تدبیر منزل به آن پرداخته است. در دوره اسلامی نیز فارابی در این موضوع مطالب مفید و سودمندی از خود به یادگار گذاشته است. بعد از تدوین رشته حقوق و نظم و تکمیل آن در مورد خانواده و حقوق آن مقالات و کتب پر شماری به رشته تحریر در آمده است، علاوه آنکه در حقوق اساسی کشور های دیگر هم بدان پرداخته شده است. به عنوان مثال حقوق خانواده اثر استاد کاتوزیان، حقوق خانواده اثر فرج الله هدایت نیا و یا مقالات

پژوهشی که ناظر بر خانواده و حقوق وی هستند مثل تحکیم نهاد خانواده در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران اثر خانم الهام شریعتی و موارد پر شمار دیگر که در این حیطه نگاشته شده اند. امتیاز پژوهش حاضر نسبت به موارد دیگر این است که تا حال نوشته علمی که خانواده را از نگاه حقوق اسای بررسی کرده باشد وجود نداشته و به رشته تحریر در نیامده است. اگر چه بین حقوق اساسی و خانواده از زوایای مختلف مباحث متعددی قابل طرح است؛ منتها ما در این مقاله فقط، جایگاه و حقوق خانواده را مورد بررسی قرار داده ایم.

1. مفاهیم

1_1_1. حقوق

1_1_1. حقوق در لغت

حقوق جمع حق یعنی راستی‌ها، بهره‌ها، مواجب، اموال و¹...و نیز به معنای عدل و انصاف، نصیب و بهره، ملک و مال، راستی و درستی، راست کردن سخن، درست کردن وعده، یقین نمودن، ثابت شدن، غلبه کردن به حق، موجود ثابت و نامی و از اسامی خداوند متعال نیز آمده است.² همچنین در فرهنگ بزرگ جامع نوین آمده است: حق الشئ: به معنی واجب کرد آن را، و یا حق الامر یعنی ثابت شد، و نیز حقوق به معنی سزاوارتر بودن به چیزی، معنی شده است³ معجم مقاییس اللغة هم مینویسد: الحا و القاف اصل واحد و هو يدل علی احکام الشئ و صحته (یعنی حق و تمام کلمات منشقه از حق ریشه اش حا و قاف بوده و آن هم اصل واحدی هست که دلالت دارد بر اتقان چیزی و درست بودن آن).⁴ اصل حق مطابقت و یکسانی و هماهنگی و درستی است، مثل مطابقت پایه درب در حالیکه در پاشنه خود با استواری و درستی می‌چرخد.⁵ فرهنگ المنجد نیز برای واژه «حق» چند کاربرد و معنا ذکر می‌کند که برخی از آن قرار است: ضد باطل، عدل، مال و ملک، حظ و نصیب، موجود ثابت، امر مقضی، حزم، سزاوار.⁶ با توجه به آنچه بیان شد، روشن می‌گردد که «حق» واژه ای عربی است که به معنای «ثبوت» و «تحقق» است و وقتی می‌گوییم: چیزی تحقق دارد، یعنی ثبوت دارد.⁷ و البته گاه معادل آن در زبان فارسی «هستی پایدار» به کار برده می‌شود یعنی هر چیزی که از ثبات و پای داری بهره مند باشد، حق است.⁸ بنابراین آنچه که از همه این موارد مستفاد است اینکه این واژه معانی گوناگونی دارد که در همه معانی لغوی و اصطلاحی آن، گونه‌ای «ثبوت»، تکوینی و حقیقی یا قراردادی و اعتباری، ملحوظ است.

2_1_1_1. حقوق در اطلاع

واژه «حقوق» دارای چند معنای اصطلاحی است. در این بحث فقط به سه معنا اشاره می‌کنیم:

1_گاهی «حقوق» به نظام حاکم بر رفتار اجتماعی شهروندان یک جامعه اطلاق می‌گردد؛ یعنی مجموعه بایدها و نبایدهایی که اعضای یک جامعه ملزم به رعایت آنها هستند.

در این اصطلاح، حقوق جمع «حق» نیست، بلکه به معنای مفرد به کار رفته است. گویا مجموعه احکام و مقررات حاکم بر یک جامعه را یک واحد اعتباری دانسته و نام «حقوق» بر آن نهاده‌اند. کلمه «تشریع» در زبان عربی و همچنین کلمه «شرع» در

¹ فرهنگ معین، ذیل واژه حق

² لغت نامه دهخدا، ذیل واژه حق

³ فرهنگ بزرگ جامع نوین، ج 1 ص 385

⁴ معجم مقاییس اللغة، ص 243

⁵ مفردات راغب اصفهانی، ص 580

⁶ فرهنگ المنجد، ص 144

⁷ محمد تقی مصباح یزدی، نظریه حقوقی اسلام، ص 20

⁸ عبدالله جوادی آملی، فلسفه حقوق بشر، ص 75

3_2. حقوق خانواده در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران

3_2_1_ حقوق خانواده در قانون اساسی

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تنها قانون اساسی دنیا است که در مقدمه آن به مسأله خانواده پرداخته شده است. و برای حمایت از خانواده اصول چندگانه ای را برای آن اختصاص داده است.

اصل دهم :

از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است ، همه قوانین و مقررات و برنامه ریزی های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده ، پاسداری از قداست آن واستواری روابط خانوادگی برپایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد .

● اصل بیستم:

همه ی افراد ملت اعم از زن و مرد یکسان در حمایت قانون دارند و از همه حقوق انسانی،سیاسی،اقتصادی،اجتماعی و فرهنگی با رعایت موازین اسلامی برخوردارند .

● اصل بیست و یکم:

دولت موظف است حقوق زن را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین نماید وامور زیر را انجام دهد :

ایجاد زمینه های مساعد برای رشد شخصیت زن واحیای حقوق مادی و معنوی او .

حمایت مادران ، بالخصوص در دوران بارداری و حضانت فرزند ، وحمايت از کودکان بی سرپرست

ایجاد دادگاه صالح برای حفظ کيان و بقای خانواده

ایجاد بیمه ی خاص بیوگان وزنان سالخورده وبی سرپرست

اعطای قیمومیت فرزندان به مادران شایسته درجهت غبطه آن ها درصورت نبودن ولی شرعی.

3_2_2. حقوق خانواده در سند چشم انداز 1404

حفظ و تقویت نهاد خانواده یکی از آرمانهای قانون اساسی و تاکید شده در یکی از بندهای سند چشم انداز است:«برخوردار از سلامت،رفاه،امنیت غذایی،تامین عدالت اجتماعی،فرصت های برابر،توزیع مناسب درآمد،نهاد مستحکم خانواده، دوری از فقر، فساد،تبعیض و بهره مند از محیط زیست مطلوب»¹

¹. سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق 1404 هجری شمسی

3_2_3. حقوق خانواده در سیاست های کلی ابلاغی از طرف مقام رهبری

سیاستهای کلی خانواده ۱۶ بند دارد و روح حاکم بر آن سبک زندگی اسلامی ایرانی است که در آن خانواده علاوه بر ایفای نقش تربیتی خود بسترهای مناسبی را برای توسعه انسانی و دستیابی به توسعه پایدار مبتنی بر الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت فراهم میکند سیاستهای کلی خانواده حرکت نظام را معطوف میدارد به محور قرار دادن خانواده در قوانین و مقررات و سیاستهای اجرایی، برجسته کردن کارکردهای ارتباط خانواده و مسجد ایجاد نهضت فراگیر ملی برای ترویج و تسهیل ازدواج موفق و آسان بکارگیری یکپارچه ظرفیتهای آموزشی تربیتی و رسانه ای کشور در جهت تحکیم بنیان خانواده ترسیم الگوی اسلامی خانواده و تقویت و ترویج سبک زندگی اسلامی ایرانی بازنگری اصلاح و تکمیل نظام حقوقی و رویه های قضایی در حوزه خانواده متناسب با نیازها و مقتضیات جدید با هدف تثبیت و تحکیم خانواده، ارتقاء معیشت و اقتصاد خانواده ها، ساماندهی نظام مشاوره ای و آموزش قبل، حین و پس از تشکیل خانواده، پیشگیری از آسیبهای اجتماعی و عوامل تزلزل نهاد خانواده، حمایت حقوقی، اقتصادی و فرهنگی از خانواده های با سرپرستی زنان و تشویق و تسهیل ازدواج آنان، ایجاد سازوکارهای لازم برای ارتقاء سلامت همه جانبه خانواده ها به ویژه سلامت باروری و افزایش فرزندآوری^۱. پیش از ابلاغ سیاستهای کلی خانواده رهبر انقلاب در تاریخ ۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۳ ش، سیاستهای کلی جمعیت را ابلاغ کردند. افزایش فرزندآوری و جمعیت از اهداف اصلی نظام جمهوری اسلامی به شمار میرود گزیده ای از سیاستهای کلی جمعیت عبارت است از: رفع موانع ازدواج و افزایش فرزند، کاهش سن ازدواج و حمایت از زوجهای جوان و توانمندسازی آنان در تأمین هزینه های زندگی اختصاص تسهیلات مناسب برای مادران به ویژه در دوره بارداری و شیردهی و پوشش بیمه ای هزینه های زایمان و درمان ناباروری مردان و زنان ترویج و نهادینه سازی سبک زندگی اسلامی ایرانی و مقابله با ابعاد نامطلوب سبک زندگی غربی^۲.

3_2_4. حقوق خانواده در مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی

مصوبه آیین نامه تشکیل ستاد ملی زن و خانواده به شرح ذیل برای اجرا ابلاغ شده است ستاد ملی زن و خانواده با هدف تقویت و تحکیم نهاد خانواده و پاسداری از قداست آن و استوار ساختن روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی و حفظ و ارتقاء جایگاه زنان در تراز جمهوری اسلامی تشکیل میشود وظایف ستاد به اختصار عبارتند از تنظیم سیاستهای اجرایی به منظور تحقق اوامر مقام معظم رهبری سیاستهای کلان نظام مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی و مصوبات مجلس شورای اسلامی در موضوع زنان و خانواده تعیین شاخصهای سنجش وضعیت زنان و خانواده متناسب با ارزشهای اسلامی نظارت و ارزیابی مستمر بر میزان تحقق اهداف سیاستها و برنامه های اجرایی در دستگاهها و ارائه گزارش دوره ای به شورای عالی و سایر مراجع ذی صلاح در حوزه زنان و خانواده صادقی مقدم و همکاران ۱۳۹۶ ۵۵۶ - ۵۵۸ علاوه بر این مصوبه در سال ۱۳۹۰ شمسی با هدف جلوگیری از کاهش نرخ باروری کل و ارتقای آن متناسب با آموزه های اسلامی اقتضانات راهبردی کشور مطالعات جمعیت، شناختی آزمایش و پایش مستمر جمعیتی به تصویب رسانده است. در این مصوبه برای تشویق خانواده ها به افزایش فرزندآوری مزایایی از قبیل پوشش بیمه اجباری، درمان رایگان مادر و کودک، اختصاص سبد تغذیه رایگان ماهانه به صورت بن کالا، اختصاص بسته بهداشتی درمانی رایگان، پرداخت هدیه تولد فرزند به مادر به صورت سکه بهار آزادی، افزایش سنوات تحصیلی دانشجویان مادر، اعطای مشوقهای مالیاتی به خانواده متناسب با تغییرات در بعد خانوار در نظر گرفته شده است (خبرگزاری صداوسیما، ۱۳۹۵). سایر مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی در حوزه زن و خانواده به اختصار شامل موارد زیر است تشکیل واحد ارشاد و امداد در کنار دادگاههای مدنی خاص با هدف تقویت و بقای نهاد خانواده، تدریس

^۱. پایگاه اطلاع رسانی سید علی خامنه ای، ۱۳۹۵

^۲. همان، ۱۳۹۳

درس دانش خانواده در دانشگاهها به صورت آزاد اهداف و اصول تشکیل خانواده و سیاستهای تحکیم و تعالی آن، راهبردهای گسترش فرهنگ عفاف، سیاستها و راهبردهای ارتقای سلامت زنان¹.

نتیجه گیری

گذشت که حقوق اساسی و خانواده دو زمینه مهم و مرتبط هستند که تأثیر زیادی بر زندگی افراد و جامعه دارند. حقوق خانواده شامل حقوق و تکالیفی است که افراد در چارچوب خانواده دارند. این حقوق و تکالیف می‌توانند بسته به فرهنگ و قوانین هر کشور متفاوت باشند، اما اصول کلی آنها در اکثر جوامع مشابه است.

حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران در زمینه خانواده بر اساس اصول و ارزش‌های اسلامی و فقه شیعه تدوین شده است. برخی از حقوق اساسی مرتبط با خانواده در جمهوری اسلامی ایران 1. حق تشکیل خانواده، 2. حقوق زنان، 3. حقوق کودکان، 4. حق طلاق، 5. حق مالکیت و ارث، و ... بودند. این اصول و قوانین هم‌زمان با تلاش برای حفظ کرامت انسانی و برابری در چارچوب آموزه‌های دینی و فرهنگی ایران طراحی شده‌اند.

حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران هم با توجه به اهمیت و حساسیتی که به این نهاد مقدس اجتماعی داشته در مقدمه و اصول مختلفی مستقیم و غیر مستقیم به این امر مهم پرداخته و در نگاه کلی نگرانی همه جوانب این نهاد مقدس را مد نظر قرار داده است، که البته این توجه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی رشد شایان و چشم‌گیری داشته است. رابطه حقوق اساسی با خانواده را میتوان در فصول مجزا و متعددی بررسی کرد که ما در این مقاله در فصل دوم فقط به جایگاه نهاد مقدس خانواده در اسلام و قوانین عرفی و اساسی و در ادامه هم اشاره کوتاه هم به بعضی از حقوق اثبات شده در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران داشته ایم. در فصل دوم اثبات شد که خانواده یک نهاد ضروری و مقدس بوده و یک عامل همبستگی و شرط تعادل اجتماعی است. خانواده واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است و توافق عقیدتی و آرمانی در تشکیل خانواده که زمینه ساز اصلی حرکت تکاملی و رشدیابنده انسان است، اصل اساسی بوده و فراهم کردن امکانات جهت نیل به این مقصود از وظایف حکومت اسلامی است. زن در چنین برداشتی از واحد خانواده، از حالت « شیئی بودن » و یا « ابزار کار بودن » در خدمت اشاعه مصرف زدگی و استثمار، خارج شده و ضمن بازیافتن وظیفه خطیر و پرارج مادری در پرورش انسان‌های مکتبی پیش‌آهنگ و خود هم رزم مردان در میدان‌های فعال حیات می‌باشد و در نتیجه، پذیرای مسئولیتی خطیرتر و در دیدگاه اسلامی برخوردار از ارزش و کرامتی والاتر خواهد بود. اهمیت نهاد خانواده در مجادله بی‌امان و مستمر تاریخ ملت‌ها به حدی بوده که هیچ یک از مکاتب سیاسی، اجتماعی و فلسفی از پرداختن به آن بی‌نیاز نبوده‌اند. به همین خاطر در حقوق اساسی اغلب کشورها توجه ویژه‌ای به خانواده شده است تا سنگ بنایی باشد برای حفظ این نهاد اجتماعی.

در ادامه و در فصل سوم اشاره کوتاهی به موارد خاصی از حقوق اثبات شده در حقوق اساسی جمهوری اسلامی (دیدگاه اسلام و قانون اساسی) پرداختیم و حقوق چندی برای خانواده اثبات کردیم. نتیجه اینکه حیات و زندگی به خانه و خانواده تعلق دارد و رشد سالم و تکامل آن زمینه ساز سلامت روانی شخصیتی و اجتماعی جامعه است لذاست که برای ارتقاء جایگاه خانواده و استیفای تمامی حقوق و تعالی این نهاد مقدس میبایست با دقت نظر و پژوهش در متون دینی و قوانین بالادستی و در صورت لزوم با تنظیم قوانین و دستورالعمل‌ها و آیین‌نامه‌هایی، ضمانت اجرایی این قوانین را نهادینه کرد تا بیش از پیش موجبات تعالی و تقویت این نهاد بی‌مانند اجتماعی باشیم.

¹. مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی

فهرست منابع

- قرآن کریم ترجمه الهی قمشه ای.
- نهج البلاغه ترجمه شهیدی.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
- ابن سینا حسین،(1394)،الهیات شفاء،انتشارات بوستان کتاب،قم.
- ابن شعبه حرانی،(1380)تحف العقول عن آل الرسول علیهم السلام،انتشارت اسلامی قم،قم.
- ابن فارس احمد،(1387)،معجم مقاییس اللغة،انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه،قم.
- پایگاه اطلاع رسانی سید علی خامنه ای.
- جوادی آملی ، عبدالله (۱۳۸۸)فلسفه حقوق بشر در اسلام، اسراء چاپ سوم، قم.
- داداش زاده علیرضا،(1395)حقوق اساسی و تشکیلات نظام جمهوری اسلامی ایران،انتشارات مجد،تهران.
- دیانی عبدالرسول،(1390)حقوق خانواده،انتشارات طاعتی،رشت.
- دهخدا علی اکبر ،(۱۳۷۲)لغت نامه انتشارات دانشگاه تهران،تهران.
- راغب اصفهانی حسین بن محمد،(۱۳۶۴) مفردات الفاظ قرآن تحقیق عدنان داوودی، منشورات ذوالقربی قم.

-سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق 1404

-طباطبایی سید محمد حسین، (ق 1417)المیزان فی تفسیر القرآن دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم.

-فومشی ابادری منصور، (1393)حقوق کار و نحوه رسیدگی به شکایات، دعاوی و جرایم در قانون کار، انتشارات مجمع علمی و فرهنگی مجد، تهران.

-قاضی شریعت پناهی ابولفضل، (1380)انتشارات بنیاد حقوق میزان، تهران.

-لنگرودی جعفر، (1388)مقدمه علم حقوق، انتشارات گنج دانش، تهران.

-مدنی سید جلال الدین، (1393)حقوق اساسی و نهاد های سیاسی جمهوری اسلامی ایران، انتشارات طاعتی، رشت.

-مصباح یزدی محمد تقی، (1390)، نظریه حقوق اسلام، انتشارات بین الملل، قم

-معین محمد، (1375)لغت نامه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

-معلوف لوییس، (1387)ترجمه المجد، فرهنگ بزرگ جامع نوین، انتشارات اسلام چاپ هفتم، تهران.

-مکارم شیرازی ناصر، (1379)پاسخ به پرسش های مذهبی، انتشارات اسلامی، قم.

-مکارم شیرازی ناصر، (1399)تفسیر نمونه، انتشارات موسسه فرهنگی هنری تنظیم ونشر آثار آیت الله مکارم شیرازی، قم.

-هاشم زاده هریسی هاشم، (1392)گفتارهایی در حقوق اساسی کاربردی، انتشارات بوستان کتاب، قم.